

И. С. Канзафарова

УМОВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В КОМЕРЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ

До визначення предмета дослідження

Підстави і межі, в рамках яких сторо-
на, що порушила договір, звільняється від
відповідальності, мають важливе значен-
ня для учасників комерційного обігу.

При цьому слід відрізняти умови звільнення від відповідальності, визначені законодавством, і договірні умови звільнення від відповідальності.

Прагнення до визначеності у правовідносинах між сторонами договору, з одного боку, і не завжди чітке регулювання нормами права звільнення від відповідальності при неможливості виконання зобов'язання, з іншого боку, призвели до досить широкого застосування, особливо в комерційній практиці, договірних умов про звільнення від відповідальності при невиконанні договору — так званих "форс-мажорних обмовок".

Практично у всіх країнах право допускає погодження контрагентами таких умов, які можуть як розширювати, так і звужувати застосування у конкретному випадку концепції звільнення від відповідальності, що впливають з норм діючого права [1].

Умовами звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в цивільному праві України виступають випадок, непоборна сила, а також відповідальність не настає, коли є вина кредитора і при цьому відсутня вина боржника.

Спеціальні правові терміни "випадок" і "непоборна сила" були запозичені сучасними правовими системами з римського приватного права, в якому, за загальним правилом, за випадок ("casus") ніхто не відповідав. Лише в деяких особливих категоріях відносин, коли визнавалося необхідним посилити відповідальність, допускалася відпові-

дальність і за випадок. Але й тоді боржник все ж міг звільнитися від відповідальності, коли випадок, що настав, був винятковою, стихійною силою — *cui resisti non potest* (опір якій неможливий) або так званою *vis maior* (непоборною силою) [2].

В міжнародній комерційній практиці, крім вищевказаних понять, застосовується й інший термін "перешкода поза контролем". Наприклад, стаття 79 Конвенції ООН про угоди міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. передбачає, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї не можна було розумно чекати взяття цієї перешкоди в розрахунок при укладанні угоди або уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків [3].

Оскільки метою нашого дослідження є вивчення відносин лише внутрішнього комерційного обігу, ми зупинимося на вивченні норм національного законодавства і проведемо аналіз точок зору з питання, що розглядається, які були висловлені українськими та російськими вченими в різні періоди розвитку цивілістичної думки.

Цивілісти значну частину своїх уявлень про склад правопорушення та обставини, що виключають відповідальність, запозичують з найбільш розвинутого в цьому відношенні кримінального права. Між тим обставини, що виключають відповідальність, в кримінальному й цивільному праві розуміються по-різному. В кримінальному праві питання про обставини, що зветься такими, які виключають відповідальність, виникає тоді, коли в діях особи виявляються всі ознаки складу злочину в повному обсязі. Тобто, якщо виходити лише з

Що ж стосується негативно формульованих кон'юнктивних обставин, то їх також, очевидно, можна переформулювати в позитивно виражені ознаки складу. Та це неможливо зробити виключно логічними засобами, як це було зроблено з обставинами диз'юнктивними. Для цього потрібні додаткові емпіричні дос-

лідження, на підставі яких буде виділено новий елемент складу, а не вже знайомий нам старий елемент, виражений у новій логічній формі.

Беручи до уваги описану вище відмінність між різними типами обставин, прослідкуємо їх стосовно договірної відповідальності.

В діючому ЦК зустрічаються лише обставини, спеціально виділені законодавцем як кон'юнктивні (тобто такі, що ліквідують відповідальність, незважаючи на наявність всіх ознак складу) — це необхідна оборона і, при деяких обставинах, крайня необхідність.

Однак такі обставини сформульовані стосовно позадоговірної відповідальності. Чи існують більш докладні обставини у сфері відповідальності договірної? Відповідь на це запитання можна дати лише при вичерпному аналізі всіх існуючих обставин, що присікають відповідальність. З певністю можна сказати лише, що ніщо не заважає таким обставинам існувати в галузі договірної відповідальності. Якщо таких обставин немає, ніщо не заважає законодавцю у майбутньому ввести їх і тим більше не заважає контрагентам використовувати такі обставини у повсякденній договірній практиці.

В будь-якому випадку при використанні описаного вище критерію виявити кон'юнктивні обставини на будь-якій ділянці нормативного матеріалу неважко. Загальна ж теорія цивільно-правової відповідальності, як уявляється, повинна розвиватися не екстенсивно — у вигляді колекціонування фактів, а інтенсивним шляхом. Адже до цього часу у цивілістиці не розроблені ідеї кваліфікації цивільних правопорушень так, як вони розроблені в кримінальному праві.

Що ж стосується таких найбільш частих обставин, що припиняють відповідальність, як випадок чи непоборна сила, то вони не є кон'юнктивними обставинами, що виключають відповідальність. Вони та однотипні з ними обставини використовуються законодавцем при негативному засобі конструювання складів цивільних правопорушень.

Слід відзначити, що цю тезу навряд чи підтримають ті фахівці, які за явною чи неявною аналогією з кримінальним правом дотримуються думки про одностакданість цивільно-правової відповідальності.

В цивільному праві має місце як винна, так і безвинна відповідальність... а також "нешкідлива" відповідальність". Більше того, цивільне право знає також "безпричинну відповідальність... і навіть відповідальність за шкідливі наслідки таких дій, котрі скоєні... при відсутності протиправності. У всіх цих випадках немає "повноцінного" складу правопорушення, однак відповідальність все ж настає" [5].

Хід їх аргументації буде приблизно таким: в цивільному праві існує багато негативно сформульованих обставин, які можна перетворити в ознаки складу засобом, показаним вище. Однак ознаки ці настільки різноманітні, що їх не можна об'єднати в складі одного й того ж типу. Якщо ж розглядати як кон'юнктивні обставини, то це дозволить зберегти ідею односкладності.

"Тим самим завдається удар по цілісності концепції, виходить, що в одних галузях радянського права як підстави відповідальності виступають одні обставини, а в інших — інші, хоча вже давно стало зрозумілим, що підставою всіх видів відповідальності в нашому праві є в принципі одні й ті ж фактичні обставини..." [6].

Насправді ж ідея односкладності — не більше, ніж стереотип. Суть будь-якого юридичного складу в тому, що наслідки, як і настання яких з ним пов'язується, можливі лише при наявності всіх його елементів, а відсутність хоча б одного з них такі наслідки не обумовлює. Виходячи тільки лише з цього, не можна зробити ніяких висновків ні про кількість типів складів в даній сфері дії якогось виду відповідальності, ні про кількість складових їх елементів та їх зміст.

Таким чином, якщо прийняти тезу про розмежування різних типів обставин, що припиняють відповідальність, то доведеться прийняти й тезу про наявність різних типів складів цивільних правопорушень,

Такого роду невизначеність усклад-

ное використання схеми роздільно-категоричного силогізму. Ця схема передбачає сувору диз'юнкцію: або А або В і третєго не дано. Невизначеність же не дозволяє категорично стверджувати про відсутність чого-небудь третього.

Слід зазначити, що цей момент невизначеності дуже часто ігнорується. Так, в одному з підручників відзначається, що "організація і громадяни... зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непоборної сили чи умислу потерпілого... Звідси випливає, що відповідальність цих осіб не ставиться в залежність від вини завдання шкоди, тобто відповідає навіть за випадково завдану шкоду" [9]. Однак з приведеного формулювання норми про відповідальність за завдання шкоди не можна зробити висновок, що вона вичерпується лише винним чи випадковим завданням [10]. Логічно довести відсутність якої-небудь третьої умови (крім вини та випадку), що може бути підставою відповідальності за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, виходячи з конструкції складу даного правопорушення, не можна.

В літературі можна зустріти й інші аналогічні утвердження. Так Є. А. Павлодський зазначає, що "...в судово-арбітражній практиці, що встановилася, наявність випадку доводиться відсутністю вини" [11]. Однак, відсутність вини свідчить не лише про наявність випадку, а й про інші можливі обставини.

Такий підхід очевидно обумовлений тим, що в законодавстві як причини порушення зобов'язань чи завдання шкоди згадується лише винна поведінка, випадкова поведінка та події нещасливої сили. Однак, цим не вичерпуються всі можливі причини. Так Є. А. Павлодський відзначає суттєві труднощі, пов'язані з правовою кваліфікацією порушення зобов'язання через правомірні дії держави (введення ліцензування, квотування, заборона на здійснення певного роду угод і т. п.).

За характером свого прояву вони нагадують непоборну силу, оскільки часто

їх не можна передбачити і майже у всіх випадках не можна відвернути [12].

Виходячи з цього, таку "критичну" неможливість виконання слід би було також розглядати як обставини, що звільняють від відповідальності: однак спеціальна вказівка на нього в діючому ЦК відсутня, "внаслідок чого практика відносить рішення компетентних органів до обставин непоборної сили" [13].

Поняття умов, що обумовлюють та виключають відповідальність. Їх загальна класифікація

В цивільному праві відсутні диз'юнктивні обставини, що виключають відповідальність, які були б загальними для всіх складів цивільних правопорушень. Більше того, кожна з таких обставин, в одних випадках, виключаючи наявність складу правопорушення, в інших, навпаки, утворює один з його елементів. Тому, по-перше, не можна говорити про випадок чи непоборну силу як обставини, що виключають відповідальність взагалі. Вони набувають такої властивості лише стосовно певних складів. В інших же обставинах випадок або непоборна сила властивості виключення відповідальності не матимуть (навіть непоборна сила, хоч і в дуже рідких випадках, але виступає умовою відповідальності) [14]. По-друге, якщо ми розглядаємо випадок і непоборну силу то як елементи складів, то як обставини, що їх виключають, то будучи послідовними, ми повинні таким же чином розглядати умисел, грубу й просту необережність. Так, наприклад, наявність необережної вини буде однією з умов відповідальності за ст. 271 ЦК (наймач звільняється від відповідальності за погіршення майна, якщо доведе, що воно відбулося не з його вини). І в той же час необережна вина виключатиме відповідальність за ст. 49 ЦК, яка передбачає, що хоча б одна зі сторін має діяти навмисне. Причому сфера обставин, що розглядаються, судячи з усього, повинна буде ще більше розширюватися й іншими обставинами, що використовуються як умови відповідальності (наприклад, наявність шкоди в матеріальних складах і т. п.).

Таким чином, не можна розглядати диз'юнктивні виключні обставини взагалі. Та дати перелік всіх існуючих складів, вказавши для кожного з них виключні обставини, також неможливо. Уявляється більш доцільним дати вичерпний перелік самих умов відповідальності безвідносно їх ролі в складі та вже в рамках даної типології розміщувати конкретні склади так, щоб виявлялася специфіка їх умов.

Однак вище ми зіштовхнулися з неможливістю дати вичерпний перелік обставин, що обумовлюють (виключають) відповідальність для окремих складів. В таких умовах складно рухатися винятково індуктивним шляхом — від конкретних обставин до окремих узагальнень, а від окремих узагальнень до більш загальних, що стосуються універсальних умов відповідальності. Адже передбачити всі можливі обставини не можна і де-які з них будуть спростовувати зроблені раніше узагальнення.

Тим не менше можна піти й іншим — дедуктивним шляхом; створивши загальну схему, яка значно поглинала б в собі всі можливі обставини незалежно від їх індивідуальних особливостей.

Як уявляється, з допомогою такої схеми можна створити вичерпний перелік якщо не всіх, то в крайньому разі основних умов, з якими пов'язується настання відповідалності. Для цього необхідно прийняти ряд положень.

1. Всі склади цивільних правопорушень визначають характер і ступінь відповідальності серед всього іншого в залежності від:

а) причини невиконання або нена-
лежного виконання (завдавання шкоди)
див. п. 3.

б) психологічного ставлення особи, яка несе відповідальність (або звільняється від неї), до дії даної причини (див. п. 4).

2. Ці фактори відповідальності є обов'язковими для будь-яких складів. Вся решта умов (так, наприклад, наявність шкоди) може бути, а може і не бути передбачена, тобто є факультативними. Однак не може бути виконання зобов'язання без однієї з причин і без

певного психологічного ставлення до неї зобов'язаної особи.

3. Причинами, що викликають невиконання або неналежне виконання, є:

а) дії боржника;

б) дії кредитора;

в) дії 3-х осіб — співучасників, які виконують зобов'язання чи приймають виконання;

г) дія сторонніх третіх осіб ("суміжників", завдавачів шкоди і т. п.), держави; соціальних катаклізмів і т. п.;

д) подія, тобто порушення зобов'язання не діями яких-небудь суб'єктів права, а природних явищ.

Інших причин порушення зобов'язань не існує.

До будь-якої з даних причин (чи будь-якого їх комплексу) може бути таке психологічне ставлення, при якому особа:

а) знала про можливі наслідки дії причини і бажала їх настання;

б) не знала про можливі наслідки дії причини, хоча могла і повинна була знати про них;

в) не знала, не могла і не повинна була знати про можливі наслідки.

Інших типів психологічного ставлення особи до причин не існує.

4. Якщо в формулюванні складу немає вказівки на причини невиконання або характер ставлення до них як елементів складу (чи обставин, що його виключають), то дана схема виявляється спростованою.

5. Якщо зустрінеться хоча б один склад, що не опирається на причини порушення або ставлення до них як елемент складу (або обставин, що його виключають), то дана схема виявляється спростованою.

Спільно розглядати обов'язкові умови відповідальності зручно з допомогою таблиці 1.

Таблиця 1

Обов'язкові умови відповідальності

	3а	3б	3в	3г	3д
4а					
4б					
4в					

Однак, ця таблиця не враховує можливості так званого спільного завдання, коли дане порушення обумовлене одночасно кількома причинами й типами ставлення до них. Окремий випадок такого завдання передбачений ст. 211 ЦК.

Види умов

Далі слід би розглянути окремо специфіку кожної з причин порушення зобов'язань і кожного типу ставлень особи до них. Та оскільки обидва ці фактори один без одного існують, то мова вже йде не про 15 свого роду інтегральних фактів (табл. 1). Так як такий огляд сягає далеко за межі предмета дослідження, що передбачався спочатку, нам доведеться обмежитися наступним:

1. Випадкові дії боржника, кредитора та 3-х осіб — співучасників.

Через те, що законодавство не містить легального визначення поняття "випадок", вживання його в різних контекстах надає йому різних смислових відтінків.

Так, у коментарі до ст. 130 ЦК говориться, що "якщо в загибелі чи псуванні речі є вина певної особи, то дана особа й несе за це майнову відповідальність. В тому ж випадку, поки загибель та псування речі були випадковими, ризик загибелі (псування) несе власник речі" [15]. Тут випадок трактується як відсутність вини. Є. А. Павлодський надає цьому твердженню авторитетності: "Існує одностайна думка, що випадок є антиподом вини. Випадок і відсутність вини — два боки одного й того ж явища. Там, де закінчується вина, там починається випадок" [16].

Тут здійснюється спроба визначення поняття випадку вказівкою не тієї ознаки, яку воно має, а тієї ознаки, що в нього відсутня. Та ця ж ознака може бути відсутня у якого-небудь іншого поняття, яке таким чином також потрапляє під поняття випадку. Тобто таке визначення буде неспівставним: кожен випадок — це відсутність вини, та не всяка відсутність вини — це випадок.

Зокрема, відсутність вини властива

схожому з поняттям випадку, але не то-
тожному йому поняттю непоборної сили.

3 урахуванням сказаного вище чимало логіків рекомендують уникати негативних визначень. Однак і позитивні визначення ще не гарантують своєї правильності. У коментарі до ст. 339 ЦК вказується, що "під випадковою мається на увазі загибель матеріалів при обставинах, які підрядник не міг передбачити і відвернути їх. Така загибель в основному буває в результаті стихійних явищ" [17]. Це визначення таке ж неспівставне, як і попереднє, оскільки стирає грань між випадком та подіями непоборної сили. Є. А. Павлодський в пошуках критерію розмежування цих споріднених понять апелює до філософії: "...правовому розмежуванню казуса і непоборної сили в філософії відповідає розділ випадковостей на внутрішні та зовнішні". Під внутрішніми маються на увазі випадковості, що виражають деякі суттєві риси необхідних відносин. До зовнішніх же випадковостей відносять "результат зовнішнього впливу, що призводить до виникнення нетипових поодиноких явищ". Однак такий критерій скоріше затемнює відмінність, ніж прояснює її. Навіть якщо він виявиться вірним, в ньому все одно відпаде необхідність, бо юриспруденція має за свій власний більш простий і зручний критерій — поділ юридичних фактів на дії — акти вольової поведінки й події — явища природи, що об'єктивно не залежать від волі людини.

Враховуючи цей критерій, правильним уявляється інше визначення, що міститься у Є. А. Павлодського: "Цивільно-правовий випадок характеризує таке психічне ставлення суб'єкта до своєї поведінки, при якому він не передбачає, а, отже, не усвідомлює протизаконність своїх дій, не знав і не повинен був знати про можливі наслідки" [18].

Протилежність винній поведінці, таким чином, становить випадкова поведінка, а не відсутність вини взагалі.

2. Події непокори сили.

У зв'язку зі сказаним вище уявляється некоректним наведене у підручникові під редакцією В. А. Рясенцева визначення непоборної сили як "особливого роду

(кваліфікаційного) випадку" [19], тим більше, що ст. 78 ЦК визначає непоборну силу саме як подію. Легальними ознаками непоборної сили виступають надзвичайність та невідворотність.

Надзвичайність більшістю фахівців трактується як незвичність для даних умов, дещо таке, що виходить за рамки буденності. При такому своєму розумінні надзвичайність не якісний, а кількісний критерій. Адже якою б екстраординарною не була б подія, вона має певний статистичний період повторюваності. Чи можна статистично вирахувати кількісну грань, що відділяє надзвичайність від буденності? Така невизначеність створює ймовірність того, що з аналогічних справ різні судові органи можуть винести протилежні рішення.

Інша легальна ознака — невідворотність. Вона якраз і надає подіям статусу неподоланності їх дій: "Боржникові належить протистояти негативному впливові непоборної сили всіма можливими заходами... В протилежному випадку правопорушник не має права посилається на ці обставини як непоборну силу, оскільки її непоборність залишилася нез'ясованою" [20].

Прийнято розрізняти непоборність суб'єктивну — для даної особи, яка перебуває в даних умовах, та об'єктивну — виходячи з сучасних науково-технічних можливостей. У законодавстві ж немає вказівок на те, якою з концепцій керуватися на практиці. Немає єдності думок і в літературі. З одного боку невідворотність з точки зору всього науково-технічного розвитку — надзвичайно висока планка для більшості суб'єктів. Врахування виключно індивідуальних критеріїв призведе до протилежного ефекту.

У зв'язку з цим Є. А. Павлодський пропонує компромісну концепцію невідворотності. Невідвратною визнається обставина, наслідки якої не можна нейтралізувати не лише зусиллями даного підприємства, а й всіх підприємств аналогічного типу [21].

Крім надзвичайності й невідворотності існує й третя ознака, яка хоч і не

згадується в ст. 78 ЦК, та, на думку Є. А. Павлодського, "широко використовується судовими й арбітражними органами для з'ясування справжньої причини порушення зобов'язань чи завдання шкоди" [22]. Це — непередбаченість події. Є. А. Павлодський вказує, що "...які-небудь обставини можуть бути кваліфіковані як непоборна сила, якщо вони були непередбаченими" [23].

Ця обставина говорити вже не просто про причину порушення зобов'язання, а й про психічне ставлення особи до подій та результатів, виражене в тому, що він не передбачав і не міг передбачати настання цих подій. Таке ставлення особи до подій, що зветься непоборною силою, аналогічне такому ж ставленню особи до дій, що зветься випадком. Цим і пояснюється така близькість цих понять.

Однак чи допускає ця аналогія та інші типи психічного ставлення особи до подій, ідентичні ставленням та діям, як це записано в таблиці?

У Є. А. Павлодського знаходимо вказівку на те, що непоборна сила діє як обставина, що виключає відповідальність, лише тоді, коли вона має "зовнішній" характер стосовно діяльності особи.

"Внутрішній" же характер події стосовно діяльності особи не звільняє її від відповідальності, оскільки особа має знати про будь-які події, пов'язані з її професійною діяльністю. Так, зокрема, держарбітраж поклав відповідальність на шахту, відхиливши її посилання на гірничо-геологічні порушення, вказавши, що "це явище слід вважати специфічним внутрішнім для розробки вугілля в шахтах" [24].

Таким чином, ми бачимо тут вказівку на специфічне психічне ставлення особи до подій, коли вона не знала, хоча могла й повинна була знати про можливі їх наслідки. Тут очевидна то-тожність з поняттям необережності, що вживається стосовно дій.

Література

1. Комаров А. С. Ответственность в коммерческом обороте. — М., 1991. — С. 73.
2. Новицкий И. Б. Римское право. — М., 1994. — С. 153.

3. Конвенція ООН про угоди міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. Документ ООН: A/CONF.97/18, annex 1. / Збірник нормативних актів із зовнішньоекономічної діяльності. — М., 1993. — С. 39-53.

4. Ця теза висунута лише для демонстрації схеми міркувань. На практиці справа виглядає значно складніше — доводиться враховувати можливість т. зв. "спільного завдання", коли порушення зобов'язання обумовлене одночасно кількома причинами. У випадку ст. 450 ЦК це дії власника джерела і дія подій неопорної сили, причому можливість такого завдання шкоди в самій ст. 450 ЦК не врахована. Докладніше про це див. далі.

5. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. — М., 1970. — С. 6-7.

6. Там же. С. 14-15.

7. Для стислості передбачається, що всі інші елементи складу вже з'ясовані, рішення питання про відповідальність залежить легше від даного елемента.

8. Презумпція винності — це неточна назва, некритично перенесена до цивілістики з кримінального права. Так, наприклад, у випадку завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки презюмується не лише винне, а й випадкове завдання шкоди. Тому, незважаючи на те, що вина, відповідно до ст. 209 ЦК, є умовою відповідальності, яка діє в переважній більшості випадків, тим не менше точніше буде говорити про презумпцію наявності в діях відповідача достатніх підстав для покладання на нього відповідальності. Однак і це не зовсім точне формулювання, оскільки із смислу ст. 137 ЦПК та ст. 54 АПК тягар доведення факту невиконання або неналежного виконання зобов'язання контрагентом, наявності збитку, а також причинного зв'язку між першим та другим лежить на позивачеві, отже законодавець виходить з презумпції відсутності цих фактів в

діях відповідача. Таким чином, мова повинна йти про презумпцію наявності всіх умов відповідальності порушника зобов'язання за винятком тих, які доводяться його контрагентом. Конкретний же зміст цих умов (і в цьому відмінність від кримінального права) можна визначити лише стосовно даного складу.

9. Советское гражданское право в 2-х частях / Под ред. В. А. Рясенцева. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 395.

10. Це твердження правомірне, якщо не сталася підміна тези, тобто в цитаті і в даній роботі під випадком мається на увазі завдання шкоди в результаті таких дій особи, про наслідки яких вона не знала і не повинна була знати.

11. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. — М., 1978. — С. 30.

12. Великий практичний інтерес в сучасних умовах має можливість подання цивільних позовів до різних органів держави про відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями.

13. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 96.

14. Література радянського періоду у цьому зв'язку вказувала на ст. 101 Повітряного кодексу СРСР.

15. Гражданский кодекс УССР: Научно-практический комментарий. Пер. с укр. — К.: Политиздат, 1981. — С. 14.

16. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 29.

17. Гражданский кодекс УССР: Научно-практический комментарий / Пер. с укр. — К.: Политиздат, 1981. — С. 382.

18. Там же.

19. Советское гражданское право. В 2-х т. Т. 1. / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1986. — С. 524.

20. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 79.

21. Там же. — С. 85-86.

22. Там же. — С. 67.

23. Там же. — С. 68.

24. Там же. — С. 72.